

بسم الله الرحمن الرحيم

حکم فقهی شرکت زنان در عملیات‌های استشهادی

چکیده

این پژوهش به تبیین و تحلیل حکم فقهی مشارکت زنان در عملیات‌های استشهادی می‌پردازد. با توجه به تحولات جنگی مدرن و ظهور تهدیدات غیرمتعارف از طرف دشمنان اسلام و همچنین با تکیه بر اصول جهان‌بینی اسلامی و ضرورت دفاع از اعتلای کلمه حق، مقاله ضمن بررسی ابعاد فقهی عملیات استشهادی به عنوان پاسخی به تهدیدات نظامی دشمن، به تحلیل جایگاه فقهی این رویکرد دفاعی می‌پردازد. استدلال اصلی این پژوهش مبتنی بر این فرض است که محدودیت‌های فقهی سنتی مرتبط با حضور زنان در جنگ، صرفاً به نبردهای مستقیم و تن‌به‌تن محدود می‌شود و مانع از مشارکت زنان در سایر ابعاد جهاد نیست. با استناد به شواهد تاریخی و تفاسیر برخی آیات قرآن کریم، نشان داده می‌شود که زنان در طول تاریخ نقش مؤثری در پشتیبانی و کمک‌رسانی به رزمندگان داشته‌اند. علاوه بر این، جهاد دفاعی به عنوان یک تکلیف فقهی واجب برای هر مسلمانی، اعم از زن و مرد، مورد تأکید قرار گرفته است. با توجه به اینکه عملیات استشهادی در چارچوب جهاد دفاعی قابل تعریف است، نتیجه‌گیری می‌شود که این عملیات نیز از باب وجوب کفایی برای زنان واجب است، مشروط بر اینکه شرایط و ضوابط فقهی مرتبط با آن رعایت شود. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بررسی متون معتبر فقهی، به دنبال ارائه یک تحلیل فقهی دقیق و مستدل در این زمینه بوده است و تلاش دارد با تبیین جایگاه فقهی زنان در دفاع از ارزش‌های اسلامی، به رفع ابهامات موجود کمک کند.

واژگان کلیدی: جهاد، جهاد ابتدایی، جهاد دفاعی، جهاد زن، عملیات استشهادی

مقدمه

در جهان‌بینی اسلامی، دفاع از اعتلای کلمه حق و حفظ عزت اسلام و مسلمین، یک اصل بنیادین است. بااین‌حال، در شرایطی که دشمنان با بهره‌گیری از توانمندی‌های نظامی و فناوری پیشرفته، مستضعفان و سرزمین‌های اشغالی را مورد تهدید قرار می‌دهند، روش‌های دفاعی نیز باید متناسب با شرایط جدید تکامل یابند. در چنین شرایطی، عملیات استشهادی به عنوان یک رویکرد نوین در مقاومت شکل گرفته است؛ عملیاتی که در آن فرد با آگاهی از قطعیت یا احتمال بالای شهادت، در صدد وارد کردن ضربه به دشمن است. این روش، پاسخی به ابزارهای کشنده و نوین دشمن است که در گذشته وجود نداشتند و نیازمند رویکردهای نوآورانه برای مقابله با آن‌ها هستند.

عملیات استشهادی، تجلی‌ای از فداکاری و اراده‌ای راسخ برای دفاع از ارزش‌های اسلامی و مقابله با ظلم و ستم است. این عملیات‌ها، اغلب با هدف تضعیف دشمن و دفاع از منافع سیاسی یا مذهبی انجام می‌شوند. در طول تاریخ، نقش زنان در جوامع بشری همواره در حال تحول بوده و ابعاد مختلفی از فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی و سیاسی... را در بر می‌گیرد؛ در این راستا سؤالات مهمی در مورد جایگاه زنان در فقه اسلامی و حدود اختیارات آنها در دفاع از خود و جامعه مطرح می‌شود؛ یکی از آن سؤالات این است که آیا فقه اسلامی اجازه می‌دهد که زنان در عملیات‌های استشهادی شرکت کنند؟ چه شرایطی باید وجود داشته باشد تا این مشارکت از نظر فقهی مجاز تلقی شود؟ در این مقاله تلاش می‌شود تا با رویکردی فقهی و استدلالی، حکم شرعی شرکت زنان در عملیات‌های استشهادی بررسی شود.

ادله فقهی جواز عملیات استشهادی

برخی از فقهای معاصر، عملیات استشهادی را نوعی جهاد و مشابه کار شهید فهمیده می‌دانند. آیت‌الله نوری همدانی معتقدند ادله جهاد شامل این عملیات می‌شود و آن را جایز و نوعی جهاد در راه خدا می‌شمارند (ملا محمدعلی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۵). آیت‌الله فاضل لنکرانی نیز تأکید می‌کنند که اگر نقشه‌ای برای تسلط اجانب بر ممالک اسلامی کشیده شود، واجب است مسلمانان با هر وسیله‌ای مانع آن شوند (فاضل لنکرانی، ۱۳۷۴، ص ۵۵۵). آیت‌الله مؤمن نیز عملیات شهادت‌طلبانه را مصداق حمله جهادی می‌دانند و در صورت نبود امکان

حمله معمولی، آن را حتی واجب می‌شمارند (ملا محمدعلی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۴). از آنجا که این اقدامات نوعی جهاد دفاعی است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲، ۵؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۷۹)، می‌توان به ادله وجوب جهاد دفاعی برای جواز آن استناد کرد (هاشمی خانباسی و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۹۷۳).

۱. **آیه تدارک قوه؛** فقها با استناد به آیه ۶۰ سوره انفال، جهاد و دفاع را ضروری می‌دانند (ابن براج طرابلسی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۹۲؛ مالکی نجفی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۹۴). این آیه بر تدارک هرگونه قوه برای مقابله با دشمن تأکید دارد (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۱۴۶؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۲۸۹). صاحب جواهر استفاده از هر وسیله‌ای که احتمال پیروزی دهد را مجاز می‌شمارد (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۶۶). با توجه به عمومیت لفظ «قوه» و تعلیل «ترهبون»، این آیه می‌تواند مبنایی برای توجیه عملیات شهادت‌طلبانه باشد، زیرا نوعی آمادگی و اقدام دفاعی قلمداد می‌شود (گیلانی (میرزای قمی)، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۹۳).

۲. **آیات معامله جان؛** آیه ۲۰۷ بقره با عبارت «من یشری نفسه» بر مشروعیت عملیات شهادت‌طلبانه به عنوان مصداق ایثار دلالت دارد. مفسران با استناد به اطلاق آیه، آن را مجوزی برای اقدامات دفاعی در راه اسلام می‌دانند (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۷۷؛ قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۷۷؛ موسوی سبزواری، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۲۲۲). آیه ۴۱ توبه نیز بر جهاد با تمام امکانات تأکید کرده و برخی فقها آن را دلیلی برای دفاع از ارزش‌ها شمرده‌اند (حلی (فخر المحققین)، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۵۱؛ حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۹۶؛ شافعی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۱۷۰). گاهی اوقات جهاد با روش‌های نظامی معمول انجام می‌شود، اما اگر ابزارهای لازم وجود نداشته باشد، به سبب اطلاق «جاهدوا... انفسکم» می‌شود با اقدامات استشهادی فرمان الهی را اطاعت نمود (شفیعی نیا، ۱۴۳۲، ص ۱۷۶).

۳. **اطلاق عنوان شهید بر جانب‌اختگان در راه دین و خانواده و جان؛** استفاده از عنوان شهید برای کسانی که در راه دین، خانواده یا حفظ جان فدا می‌کنند، مبنایی برای توجیه اقدامات دفاعی فراهم می‌آورد؛ چرا که آیه ۱۹۳ بقره مشرکین را دشمن معرفی، و مسلمانان را به جهاد موظف کرده است. در فقه نیز، دفاع از جان در برابر مهاجم مسلح مجاز است و اگر مدافع کشته شود، از پاداش شهادت بهره‌مند می‌گردد (طوسی، ۱۴۰۰، ص ۲۹۷).

ادله حضور زنان در جهاد دفاعی

وجوب جهاد ابتدایی مشروط به شرایطی مانند بلوغ، عقل، آزادی، مرد بودن و سلامت جسمانی است. از نظر فقهی، جهاد دفاعی (دفاع از جان، مال و ناموس) بر هر مسلمان توانمند واجب است و نیاز به اجازه امام ندارد (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۳۷). طوسی شرکت زنان، نابالغان، بردگان و معذوران را در جهاد ابتدایی واجب نمی‌داند، اما در جهاد دفاعی (هنگام حمله دشمن) این منع برداشته می‌شود و دفاع بر همه، از جمله زنان، واجب است (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲). بنابراین، شرط «ذکوریت» تنها در جهاد ابتدایی مطرح است، اما در جهاد دفاعی بر هر فرد توانمند، اعم از زن و مرد، وجوب دارد (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۸، ص ۷). صاحب ریاض نیز معتقد است ممنوعیت زنان فقط در جهاد ابتدایی قطعی است، نه در همه اقسام جهاد (حسینی طهرانی، ۱۳۶۶، ص ۵۵). از این رو، در جهادی که کفار قصد استیلا بر بلاد مسلمانان و گرفتن اسیر و اموال آنان را دارند، جهاد بر زنان نیز واجب است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۹) و حضور آنان در جهاد دفاعی با حفظ حریم‌های شرعی پذیرفته شده است (طباطبایی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۷۳).

فقه‌ها نیز بر عمومیت وجوب جهاد دفاعی تأکید کرده‌اند. شهید ثانی در «مسالک الأفهام» جهاد دفاعی را نه تنها بر افراد مورد هجوم، بلکه بر هر آگاه از وضعیت مسلمانان واجب می‌داند (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۸). کاشف‌الغطاء نیز آن را واجب کفایی بر همگان می‌شمارد تا زمانی که نیاز دفاعی برآورده شود (کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۸، ص ۲۹۱).

در تأیید این دیدگاه، احادیثی همچون «من سمع رجلاً ینادی یا للمسلمین و لم یجبه فلیس بمسلم» از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر ضرورت یاری‌رسانی به مسلمانان تأکید دارند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۱۹). این احادیث نشان می‌دهند که بی‌اعتنایی به نیازها و مشکلات مسلمانان با اصول مسلمانی سازگار نیست. همچنین، شواهد تاریخی حاکی از آن است که زنانی مانند ام‌عمار در غزوه احد و نیز در جنگ‌های خیبر و یمامه حضور فعال داشتند و به مداوای مجروحان و پشتیبانی از رزمندگان می‌پرداختند (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۴۹). براین‌اساس، زنان می‌توانند با فراگیری آموزش‌های نظامی و مهارت‌های ضروری، برای حفظ جان خود و مسلمانان و دفاع از کیان اسلام آمادگی لازم را کسب کنند (رضایی، ۱۴۰۳، ص ۵۱).

فلسفه عدم وجوب جهاد ابتدایی بر زنان

طبق مفاد برخی از آیات قرآن کریم همچون آیات ۹۰ و ۹۱ سوره توبه «جهاد کردن مستلزم قدرت و توانمندی است و بر کسی واجب است که توان جسمی لازم را داشته باشد؛ به همین دلیل در این آیات تصریح شده است که جهاد بر ضعیفان، نابینایان، زمین گیرها و بیماران واجب نیست. زنان به سبب آنکه نسبت به مردان توان جسمی کمتری دارند و احیاناً در مواقعی وظیفه حمل و یا نگهداری فرزندان را بر عهده دارند، شمول حکم جهاد ابتدایی نشده‌اند؛ اما از آنجا که دفاع از عقیده، ناموس، زندگی و دارایی، عملی منطقی و مطابق با عقل و فطرت است، جهاد دفاعی بر زنان واجب است (جلالی کندری، ۱۳۸۲، ص ۱۰۴).

از دلایل دیگری که زنان به عنوان جنگجو در جنگ‌های ابتدایی نبودند این بود که آنها وظیفه کمک‌رسانی و پشتیبانی داشتند؛ از جمله انجام کارهایی مانند آب دادن به رزمندگان، تهیه غذا، نگهداری و جمع‌آوری تیرها و دیگر سلاح‌ها که در صحنه نبرد پراکنده شده بود، کمک به مجروحان و درمان موقت آنها. از شواهد تاریخی این مسئله می‌توان «امّ سلیم بنت ملحان» و «عایشه» دختر ابوبکر در جنگ احد را نام برد که مشک‌های آب را بر خود حمل می‌کردند و به رزمندگان می‌رساندند. (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۶۸۵) گاهی اوقات برخی از بانوان باتجربه برای کمک به جنگاوران اسلام، همراه آنان از مدینه بیرون می‌آمدند و با سیراب کردن تشنگان و مرهم گذاشتن بر زخم مجروحان به پیروزی مسلمانان کمک می‌کردند (سبحانی، ۱۳۷۰، ص ۶۶).

کاشانی در «بدائع الصنائع» نیز درباره جهاد زن می‌نویسد: «جنگ و جهاد به معنای خاص، بر زن و کودک جایز نیست، زیرا بنیه آنها معمولاً تحمل سنگینی بار جنگ را ندارد» (کاسانی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۹۸).

بحث و تحلیل

با توجه به مفاد آیات قرآن، جهاد ابتدایی مستلزم توان جسمی است و زنان به سبب ضعف نسبی بدنی و مسئولیت نگهداری فرزندان، مشمول آن نشده‌اند (جلالی کندری، ۱۳۸۲، ص ۱۰۴) و بیشتر نقش پشتیبانی رزمندگان را ایفا می‌کنند (سبحانی، ۱۳۷۰، ص ۶۶). اما دفاع از عقیده، ناموس، جان و مال، وظیفه‌ای فطری و شرعی برای هر مسلمان، اعم از زن و مرد، به شمار می‌رود.

جهاد دفاعی وظیفه‌ای شرعی است که بر هر مسلمانی که توانایی دفاع داشته باشد واجب می‌شود و برای انجام آن اجازه امام لازم نیست (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۳۷). از این رو، در جهاد دفاعی که هدف آن دفع تجاوز و حفظ جان و مال مسلمانان است، تکلیف دفاع متوجه زنان نیز می‌شود (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۹). عملیات استشهادی نیز به عنوان یکی از مصادیق جهاد دفاعی، بدون نیاز به اجازه امام، بر هر فرد توانمند واجب است (فیرحی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۳) و فقیهان آن را ذیل جهاد دفاعی قرار داده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۵، ص ۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۷۹). بنابراین، عملیات استشهادی برای زنان نیز در چارچوب جهاد دفاعی مشروع است و آنان می‌توانند برای دفاع از خود و دیگر مسلمانان در آن مشارکت کنند.

این جواز با برخی قواعد فقهی نیز تأیید می‌شود. از جمله قاعده «اهم و مهم» که مورد پذیرش اصولیان است (مکارم، ۱۴۲۲، ص ۵۰۵). بر اساس این قاعده، در شرایطی که دفع تجاوز دشمن ضرورت داشته باشد، مکلف باید میان دو مصلحت، مهم‌تر را برگزیند. در چنین وضعیتی، دفاع از سرزمین اسلامی به عنوان یک مصلحت اجتماعی بر حفظ جان فردی ترجیح پیدا می‌کند و مقاومت در برابر دشمن مقدم می‌شود.

همچنین، در شرایط اضطرار و ضرورت، عملیات استشهادی جایز شمرده می‌شود. این حکم مبتنی بر سیره عقلاء است؛ زیرا آنان در حالت اضطرار، ارتکاب برخی امور ممنوع را برای دفع خطر بزرگ‌تر مجاز می‌دانند و شارع نیز این سیره را امضا کرده است (شریعتی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۶). بر همین اساس، برخی فقهای معاصر، از جمله رهبر انقلاب، تأکید کرده‌اند که هرگاه مکلف احساس کند کیان اسلام در معرض خطر قرار گرفته است، باید برای دفاع قیام کند؛ هرچند احتمال کشته‌شدن او وجود داشته باشد (خامنه‌ای، ۱۴۲۴، ص ۲۲۸).

نتیجه‌گیری

۱. نظر فقها درباره عدم جواز شرکت زنان در جنگ، تنها به جنگ مستقیم محدود است، نه اصل حضور در جهاد؛ زیرا زنان در تاریخ در میدان جهاد حضور داشتند.
۲. اگرچه جهاد ابتدایی به دلیل نیاز به توان جسمی بر زنان واجب نشده است، آنان در شرایط ضروری در کنار مردان حضور یافته و در قالب فعالیت‌های پشتیبانی و امداد رسانی از رزمندگان حمایت می‌کردند.
۳. جهاد دفاعی برای حفظ سرزمین، بر هر مسلمان (زن و مرد) واجب است.

۴. دفاع از کیان اسلام در مقابل تهاجم، بر همه واجب است. عملیات استشهدادی نوعی جهاد دفاعی است و بنابراین بر زنان و مردان واجب می‌گردد.
۵. بر اساس فقه اسلامی، عملیات استشهدادی نوعی جهاد دفاعی است. با استناد به آیات، روایات و شرایط اضطراری، حضور زنان در این عملیات به عنوان یک وظیفه دینی پذیرفته می‌شود.

فهرست منابع

• قرآن کریم

۱. ابن ادریس حلی، محمد بن منصور. (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲. جلالی کندی، سهیلا، (۱۳۸۲). «حضور نظامی زنان در صدر اسلام»، نشریه علوم انسانی دانشگاه الزهراء (سلام الله علیها)، ش ۴۶ و ۴۷.
۳. حسینی طهرانی، محمدحسین. (۱۳۶۶). *رساله بدیعه*، تهران، انتشارات صدرا.
۴. حلی (فخر المحققین)، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). *ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد*، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
۵. خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۲۴ق). *اجوبه الاستفتاءات*، قم، انتشارات دفتر مقام معظم رهبری.
۶. رضایی، فرشته. (۱۴۰۳). «مقایسه تطبیقی وجوب و حدود جهاد زن و مرد»، پژوهش‌های نوین در آموزه‌های قرآن و سنت، سال هشتم، ش ۱۴.
۷. سبحانی، جعفر. (۱۳۷۰). *فروع/بدیت*، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۸. شافعی، محمد بن ادریس. (۱۴۲۰ق). *الأم، بیروت، دارالمعرفه*.
۹. شریعتی، روح‌الله. (۱۳۸۷). *قواعد فقه سیاسی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۰. شفیعی‌نیا، احمد. (۱۴۲۳ق). *فقه المقاومة: دراسة المقارنه*، تهران، المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الإسلامیة.
۱۱. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیه*، قم، کتابفروشی داورى.

۱۲. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). *مسالك الافهام*، تهران، مؤسسه المعارف الإسلامیة
۱۳. طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۷۵). *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه محمدباقر موسوی، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
۱۴. طرابلسی، ابن براج. (۱۴۰۶ق). *المهذب*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۵. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الامامیة*، تهران، المكتبة المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریة (علیه السلام).
۱۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). *النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی*، بیروت، دارالكتاب العربی.
۱۷. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۴ق). *تذکره الفقهاء*، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
۱۸. فاضل لنکرانی، محمدجواد. (۱۳۷۴). *جامع المسائل*، قم، چاپخانه مهر.
۱۹. فیرحی، داود. (۱۳۸۳). «دفاع مشروع، ترور و عملیات استشهادی»، *شیعه شناسی*، سال دوم، ش ۶.
۲۰. کاسانی، ابوبکر بن مسعود. (۱۴۰۹ق). *بدائع الصنائع*، پاکستان، المكتبة الحبیبة.
۲۱. کاشف الغطاء، جعفر بن خضر. (بی تا). *کشف الغطاء عن مبهمات الشریعه الغراء*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۲ق). *بحوث فقهیة هامه*، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
۲۶. ملا محمدعلی، امیر. (۱۳۸۵). *مبانی فقهی عملیات استشهادی از دیدگاه شیعه و اهل سنت*، قم، زمزم هدایت.
۲۷. موسوی سبزواری، سید عبد الأعلى. (۱۴۰۹ق). *مواهب الرحمان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه اهل البيت (علیهم السلام).

۲۸. میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن. (۱۴۱۳ق). *جامع الشتات فی اجوبه السؤالات*، تهران، مؤسسه

کیهان.

۲۹. نجفی، محمدحسن بن باقر. (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، تهران، دارالکتب

الإسلامیة.

۳۰. واقدی، ابو عبدالله محمد بن عمر بن واقد. (۱۴۰۹ق). *المغازی*، تحقیق مارسدن جونسن، بیروت،

مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

۳۱. هاشمی خانباسی، سید علی؛ کلیجی کرد کلایی، سمیه؛ ابوترابی، محمود. (۱۴۰۰). «واکاوی حکم

عملیات استشهادی با تأکید بر ادله قرآنی آن»، *پژوهش‌های فقهی*، دوره هفدهم، شماره ۳.